

ĐOKO MAZALIĆ

STARE SLIKE PRAVOSLAVNE CRKVE U LIVNU I PREDLOG ZA NJIHOVU KONZERVACIJU I PREZENTACIJU

Zgrada srpske pravoslavne crkve u Livnu podignuta je potkraj turskog vremena u Bosni i Hercegovini (1859) bez zvonika. Zvonik je naknadno dodat (1889). Ne zna se sigurno ko je bio graditelj crkve, ali se pretpostavlja da je to bio Mato Bajo, Livnjak, koji je u to vrijeme sagradio i staru srpsku školu u Livnu i bio poznat majstor. Zgrada crkve je kao građevina unikum u arhitekturi pravoslavnih crkava u Bosni i Hercegovini zbog svojih neobičnih polukružnih otvora pod završnim vijencem koji zamjenjuju prozore, što je bilo uzrokom da njihovom konstrukcijom svod crkve dobije naizmjenično oblik poluobličastih i krstastih dijelova.

Po obliku crkva spada u jednobrodne bazilike sa narteksom i polukružnom apsidom a po dimenzijama među veće crkve (22,40 — 11,30 m).

Zvonik je sagradio neimar I. Konjik, također vrstan domaći majstor.

O građevini ove crkve nije dosada ništa pisano, a nisu isticani ni njezini zanimljivi detalji.

Crkva nema posebnog slikanog ikonostasa, nego je on sastavljen od mnoštva raznovrsnih starih slika (ikona), dobivenih bez sumnje putem poklona, najvećim dijelom od pojedinih ličnosti iz Sarajeva, ali i dobrim dijelom iz raspoloživog materijala te vrste od Srpsko-pravoslavne crkvene opštine sarajevske koja ga je imala uvijek u obilju i nije škrutarila kada je u tom pogledu trebalo pomoci novopodignutim crkvama.

Kao što je raznovrstan materijal zbirke koju ćemo ovdje prikazati, tako on po stilu pripada raznovrsnim školama i vremenu postanka. Ima tu ikona srpskih, makedonskih, grčkih, primorskih, kritskih, italokritskih i ruskih, rađenih u vremenu od XV do u drugu polovicu XIX vijeka.

Razumije se da je i očuvanost pojedinih primjeraka različita, ali se može reći da je relativno dobra i da zaštitne mjere za njihovo dalje održavanje ne bi iziskivale ni veći materijalni ni veći fizički napor. Konzervatorski posao mogao bi se

izvršiti i na licu mjesta pod geslom: samo konzervirati.

Naučnim krugovima ostala je ova zbirka dosada nepoznata. Njezini predmeti su raspoređeni po cijeloj crkvi: na horu, u naosu, na ikonostasu i u oltaru. Tim redom ćemo ih i nabrojati i prema današnjem stanju predložiti obim konzervacije.

I Hor:

1) *Bogorodica* — Rad nepoznatog primorskog slikara XVII vijeka, izveden tempera bojama na dasci jelovog drveta veličine 28,5 : 34 : 2 cm. Daska ima sleđa dvije ukovane priječke i dobro je očuvana. Prema poznatim tipovima Bogorodičine slike ove vrste, na ovoj slici obje figure imaju dosta originalnosti u fizionomijama. Oko lica ima Bogorodica naboran veo. Mali Isus drži u lijevoj ruci sferu. Pozlata pozadina izvedena je listićima pravoga zlata.

Čišćenjem ikone pred svečane dane cijela površina pikturalnog sloja je prilično olinjata, a zbog uticaja vlage boja se u gornjem i donjem dijelu slike na više mjesta odljuskala. Inače se po površini slike vide tu i tamo prskotine voska i mrlje čadi i prašine. Nimbusi i ruke figura bili su pokriveni srebrenim limom kao što su djelomično i danas. Ukivanjem ovog lima oštećen je na odnosnim mjestima bojeni sloj sa temeljem.

Konzervacija bi se sastojala u skidanju prskotina voska špahtlom od rožine pa upijačem i zagrijanom metalnom lopaticom, zatim u skidanju okova i starog laka, čime bi se skinula i prljavština, upotrebot parafina, benzola, alkohola i acetona u podjednakim volumenima, i u prevlačenju slike novim lakom (damar).

2) *Bogorodica sa svecima* — Rad nepoznatog odličnog grčkog slikara s kraja XVII ili početkom XVIII vijeka. Slika je izvedena tempera bojama na jelovoj dasci, veličine 31,8 : 39, 5 : 1,9 cm. U gornjem dijelu slike prikazana je Bogorodica Hipsilotera kako sjedi u zlatnom prijestolu i drži malog Isusa na krilu, a u donjem, u sredini je

tijelo sv. Spiridona u sarkofagu, a sa strane sv. Dimitrije s kopljem na ramenu i sv. Stefan Prvočuđenik. Iznad Bogorodice lebde dva anđela koji joj stavlju krunu na glavu. Na slici preovlađuje crvena i plava boja. Pozadina je izvedena od lišća pravog zlata.

Pikturalni sloj odljuskao se s lijeve strane slike, i to u gornjem dijelu slike više, a u donjem manje, zbog potklobućenja, nastalih uslijed uticaja vlage. Daska na kojoj je slikarija izvedena pukla je popola. Inače je cijela površina slikarije umrljana od čadi i prskotina ulja, a sam lak je potamnio i mrviči se na nekim mjestima.

Konzervacija bi se sastojala u skidanju pre-pukle daske, u skidanju potamnjelog laka i prljavštine hemiskim putem, kao gore, i u prevlačenju slikarije novim lakom (damar).

3) *Bogorodica Odigitrija* — Odličan rad nepoznatog kritskog slikara XVI vijeka. Slika je izvedena tempera bojama na jelovo dasci, veličine 24,7 : 30,6 : 1,8 cm. Figure su vrlo plastično izvedene u živom koloritu. Na slici preovlađuje crvena i plava boja. Pozadina slike, ranije vjerovatno zlatna, sad je prebojena zelenkastosivkom bojom. I Isusov himatij, koji je ranije bio svjetlosmeđe boje sa zlatnim šrafama, prebojen je u novije vrijeme smeđom bojom.

Pod uticajem vlage slikarija se u donjoj polovini vrlo odljuskala (sl. 1).

Sl. 1. Bogorodica Odigitrija. Rad nepoznatog kritskog slikara 16 vijeka.

Konzervacija bi se sastojala u skidanju kasnijih premaza hemiskim putem kao što je gore rečeno (parafin, benzol, alkohol i aceton), čime bi se ujedno skinuo i stari lak, i u prevlačenju slike novim lakom (damar).

4) *Sv. Ana s malom Marijom*, bez signature majstora, dobar rad nepoznatog grčkog slikara XVII ili XVIII vijeka sa oštećenim grčkim zapisom podnu slike i drugim grčkim zapisom na poleđini slike iz godine 1797. Slika je izvedena tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine 20 : 25,5 : 2 cm. Na slici preovlađuje crvena i plava boja. Slika je dosta originalan rad.

Bojeni sloj vrlo je oštećen odljuskavanjem zbog ranijeg uticaja vlage. Pored bojenog sloja odljuskava se na mnogo mesta i sam gipsani temelj.

Potrebno je, u svrhu konzervacije, skinuti stari lak hemiskim putem na način kako je naprijed rečeno, učvrstiti dalje otpadanje temelja sa bojnim slojem opšivanjem po rubovima otpalih dijelova voštanosmolastom masom i prevući sliku novim lakom (damar).

5) *Bogorodica Odigitrija* — Primitivan rad nepoznatog domaćeg ikonopisca s početka XIX vijeka. Triptih. Slika je izvedena tempera bojama na bukovo dasci. Nedostaje joj lijevo krilo. Na desnom krilu prikazani su: gore sv. Nikola, a dolje mlađi svetac s krunom na glavi. Veličina srednjeg dijela je 18,8:29,0:6-1 cm.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine pikturalnog sloja od prljavštine francuskim terpentinskim uljem.

6) *Bogorodica Odigitrija*, bez signature majstora, primitivan rad nepoznatog domaćeg ikonopisca s početka XIX vijeka. Triptih, kome je sačuvan samo srednji dio. Izrada tempera bojom na bukovo dasci, veličine 19,3 : 28 : 0,6-1 cm.

Slikarija je po površini prljava od čadi i prahine a podnu je oštećena odljuskavanjem pikturalnog sloja.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine bojenog sloja alkoholom i njegovo učvršćivanje damar-lakom da se dalje ne odljuskuje.

6a) *Bogorodica Odigitrija* — Primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara s početka XIX vijeka, izveden tempera bojama na bukovo dasci kao triptih kome nedostaju oba krila. Sačuvani srednji dio ima veličinu 18,8 : 28,8 : 1-1,4 cm.

Slikani sloj je po cijeloj površini dosta olinjao.

U svrhu konzervacije potrebno je samo očistiti površinu francuskim terpentinskim uljem i premazati sliku lakom (damar).

6b) *Bogorodica s malim Isusom* — Rad dobrog nepoznatog primorskog slikara XVI vijeka, izveden tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine 31,5 : 39,5 : 1,5 cm. Sleda je daska prebojena bijelom bojom, a imala je ranije dvije ukovane priječke na toj strani, no one su istrule i davno

otpale. Bogorodica ima naboran veo oko lica. Inkarnat figura je svijetlosmeđ. Najjače modelovanje inkarnata izvedeno je bijelim ugrebanim linijicama, imitirajući time kritsku tehniku.

Slikarija je uglavnom očuvana. Potrebno je, u svrhu konzervacije, izvršiti samo skidanje potamnjelog laka i prljavštine hemiskim putem na način kako je naprijed rečeno (parafin, benzol, aceton i alkohol).

6c) *Sv. Nikola i sv. Nedjelja*, desno krilo triptika, primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara XIX vijeka, izведен tempera bojama na bukovojoj dasci, veličine 24 : 9,2 : 0,6 cm.

Sve gornje slike, od broja 5 pa ovamo treba očistiti hemiskim putem, kako je gore rečeno od prljavštine i starog laka, te ih nanovo lakirati.

II Naos

7) *Uspenje Bogorodice* — Rad dobrog ruskog školovanog slikara u duhu stare ikonografije (ima i Jevrejin otsjećenih ruku), Izveden je tempera bojama na dasci tvrdog drveta u živim tonovima boja, veličine 29 : 38,5 : 2 cm. Prva polovina XIX vijeka.

Čišćenjem pred svečane dane i cjelivanjem slika je po površini vrlo olinjata.

Potrebno je površinu očistiti francuskim terpentinskim uljem, prevući lakom (damar) i staviti pod staklo.

8) *Bogorodica s malim Isusom*, bez signature majstora, primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara s početka XIX vijeka, izведен tempera bojama na bukovojoj dasci, veličine 21,5 : 31,5 : 06-1 cm. Slika je prvobitno bila izrađena kao triptih. Sad joj nedostaju oba krila. Uglavnom je očuvana, samo joj je pikturnalna površina potamnjela.

9) *Sretenje* — Rad dobrog, vjerovatno domaćeg, majstora iz prve polovine XIX vijeka. Slika je izvedena na dasci lipovog drveta veličine 41 : 31,5 : 2 cm, koja je sleđa opremljena sa dvije ukovane prečke. Kompozicija ima i originalnosti, mada je rađena u propisanoj formuli. Simeun je prikazan u zlatnoj haljini sa zlatnom rogatom kapom, a jedan sveštenik do njega u crvenoj odjeći sa bijelom kapuljačom na glavi. Proročica Ana je u crvenom maforiju i plavoj haljini. Baldahin pod kojim se scena odigrava dijelom je u sivoj (tobože mramor), a dijelom u zlatnoj boji.

Površina slike je zbog cjelivanja i čišćenja pred svečane dane izlizana, a inače mrljava od potamnjelog laka.

Konzervacije bi ove i gornje slike zahvatila skidanje starog laka i prljavštine hemiskim putem na način kako je gore rečeno te prevlačenje obje slike novim lakom (damar).

10) *Bogorodica Odigitrija* — Vjerovatno rad nepoznatog makedonskog slikara XV ili XVI vijeka, sa pozlatom izvedenom od listića pravog zlata. Slika je rađena tempera bojama na dasci (možda lipovoj), veličine 30,5 : 38,5 : 2 cm. Daska

je imala sleđa ukovane priječke koje su davno otpale izjedene crvotočinom.

Bogorodica ima pod maforijem tamnocrvene boje grčku kapu u plavoj boji. Isusov himation je kao obično smeđ, izmodelovan zlatnim šrafama, a haljina zelenasta, također izmodelovana zlatnim šrafama, što je osamljen slučaj kod ove vrste Bogorodičine slike, kao i to da je crtež Isusovog himatija izveden crvenim linijama. Inkarnat je svjetlosmeđ na zelenastosmeđoj podlozi. Padaju u oči zlatni oreoli, ukrašeni lozastim ornamentom. Podno slike vide se nečitki ostaci možda srpskog zapisa kurzivom iz XV ili XVI vijeka.

Stanje slike je vrlo kritično jer je daska teško oštećena crvotočinom uslijed čega je i otpao gornji desni ugao. Jak gipsani temelj na kome je slikanja izvedena puca uglavnom u vodoravnim linijama, što je karakteristično za radove italokritske i mletačke škole XV—XVII vijeka. Po tome bi se ova slika mogla pripisati i jednom majstoru italokritske škole.

Površina slikanog sloja je i nešto izlizana, ali je uglavnom očuvana.

Konzervacija bi zahvatila u prvom redu dezinfekciju daske, napajajući je smolastom masom čim bi se izvelo i njezino saniranje da se sprijeći dalje otpadanje trošne daske, što se može izvesti i na drugi način, a zatim skidanje starog laka i prljavštine i prevlačenje novim lakom.

11) *Krštenje na Jordanu* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka, izведен tempera bojama na platnu prilijepljenom na dasku u veličini 49,7 : 80 : 2,6 cm. Pozadina je pozlaćena listićima pravog zlata.

Slika je uglavnom očuvana.

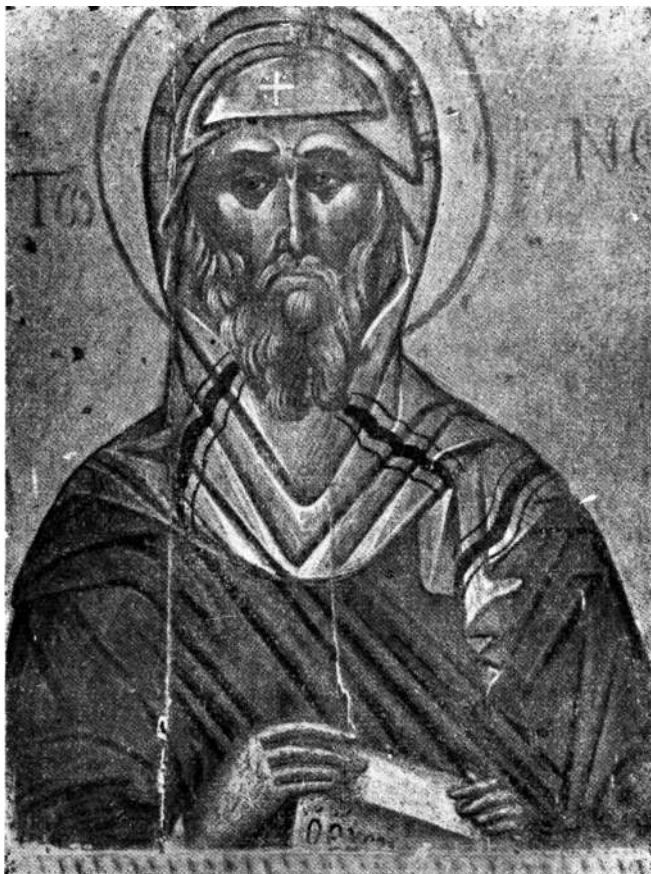
U svrhu konzervacije potrebno je izvršiti samo čišćenje površine slikanog sloja francuskim terpentinskim uljem.

12) *Glava monaha* — Rad nepoznatog grčkog slikara, možda XVII vijeka, rađen tempera bojama na dasci, veličine 26,8 : 33 : 1,5 cm. Monah ima na glavi sirsku kapuljaču plave boje i ervenor smeđu haljinu. Inkarnat je izveden u svjetlocrvenom okeru. (sl. 2).

Daska slike je pukla s donje strane na dva mjesta po visini. Slika je inače očuvana. Potrebno joj je samo očistiti površinu francuskim terpentinskim uljem, a pukotine daske ostaviti zasad na miru, jer ne pokazuju tendenciju širenja.

13) *Sv. Jovan Krstitelj* — Primitivan rad nekog domaćeg ikonografa oko polovine XIX vijeka, izведен tempera bojama na dasci kao triptih. U sredini je prikazan sv. Jovan kao »Andeoski vješnik«, a na krilima sv. Nedjelja i sv. Petka. Veličina srednjeg dijela je 30 : 19,2 : 1 cm, a veličina krila je 26,2 : 9,5 : 0,6 cm.

Pikturalni sloj odljuskao se na više mjesta i nešto potamnio od čađi i prašine.

S1. 2. Glava monaha. Rad nepoznatog grčkog slikara, možda 17 vijeka.

14) *Sv. Spiridon* — Rad nepoznatog grčkog slikara XVII ili XVIII vijeka, rađen tempera bojama na jelovoј dasci, veličine 26 : 31 : 1,5 cm. Daska je sleđa snabdjevena sa dvije ukovane prečke. Iznad sv. Spiridona je velika zavjesa sivozelene boje. Pozadina je zlatna, izvedena listićima pravog zlata. Sarkofag sv. Spiridona se ističe svojom crvenom bojom, protkanom zlatom.

Stara pozlata prebojena je u novije vrijeme prostom pozlatom. Slikarija je inače ponešto istrenuta po površini i lak joj djelomično zguljen i potamnio.

15) *Uskrsnuće Kristovo* — Rad osrednje vrijednosti nepoznatog ruskog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka. Slika je rađena tempera bojom na dasci veličine 41 : 29,5 : 1,8 cm.

Slika je po površini vrlo olinjata i umrljana od čadi i prašine.

16) *Sv. Nikola* je ostatak nekog ciklusa, kao i gornja slika, samo je rad drugog slikara, vjerojatno domaćeg, osrednje vrijednosti. Izveden je tempera bojama na dasci veličine kao gornja slika.

Rad je uglavnom dobro očuvan. Potamnio mu je lak, te bi trebalo izvršiti skidanje laka hemijskim putem, kako je gore rečeno. Isto to bi tre-

balo učiniti i na slikama od broja 13 do broja 15, a onda ih prevući novim.

III ikonostas

17) *Sv. Trojica sa Spiridonom* — Dobar rad nepoznatog grčkog slikara XVII ili XVIII vijeka, koji je stajao pod jakim uticajem Zapada. Slika je izrađena na dasci na koju je najprije prilijepljeno vrlo jako platno sitnog tkiva, pa na njega gipsani temelj. Boje su tempera vrlo živih tonova. Veličina daske je 49,5 : 69,5 : 2 cm. Pozadina je pozlaćena listićima pravog zlata. Daska ima sleđa dvije ukovane prečke. Slika je sačuvala originalni okvir.

Daska je pukla po visini na četiri mesta, ali se dobro drži, zahvaljujući prečkama. Lak na slici je potamnio; inače je slika dobro očuvana. Pozlata u gornjem dijelu slike je nešto otrvana.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine laka blažim alkoholom (86%).

18) *Sv. Nikola* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara novijeg vremena, izveden uljenim bojama na platnu osrednjeg tkiva, u veličini 63,5 : 50 cm.

Platno je probijeno na jednom mjestu i ima sleđa zakrpu. Površina slikarije nešto je potamnjela.

U svrhu konzervacije potrebno je njezinu površinu očistiti samo francuskim terpentinskim uljem.

19) *Bogorodica Hipsilotera* — Dobar grčki rad XVIII vijeka izveden tempera bojama na dasci veličine 66:38,9:2 cm. Pozadina slike je zlatna (listići pravog zlata). Inkarnat je izmodelovan sitnim svjetlim crticama jednake debljine, dakle na kritski način.

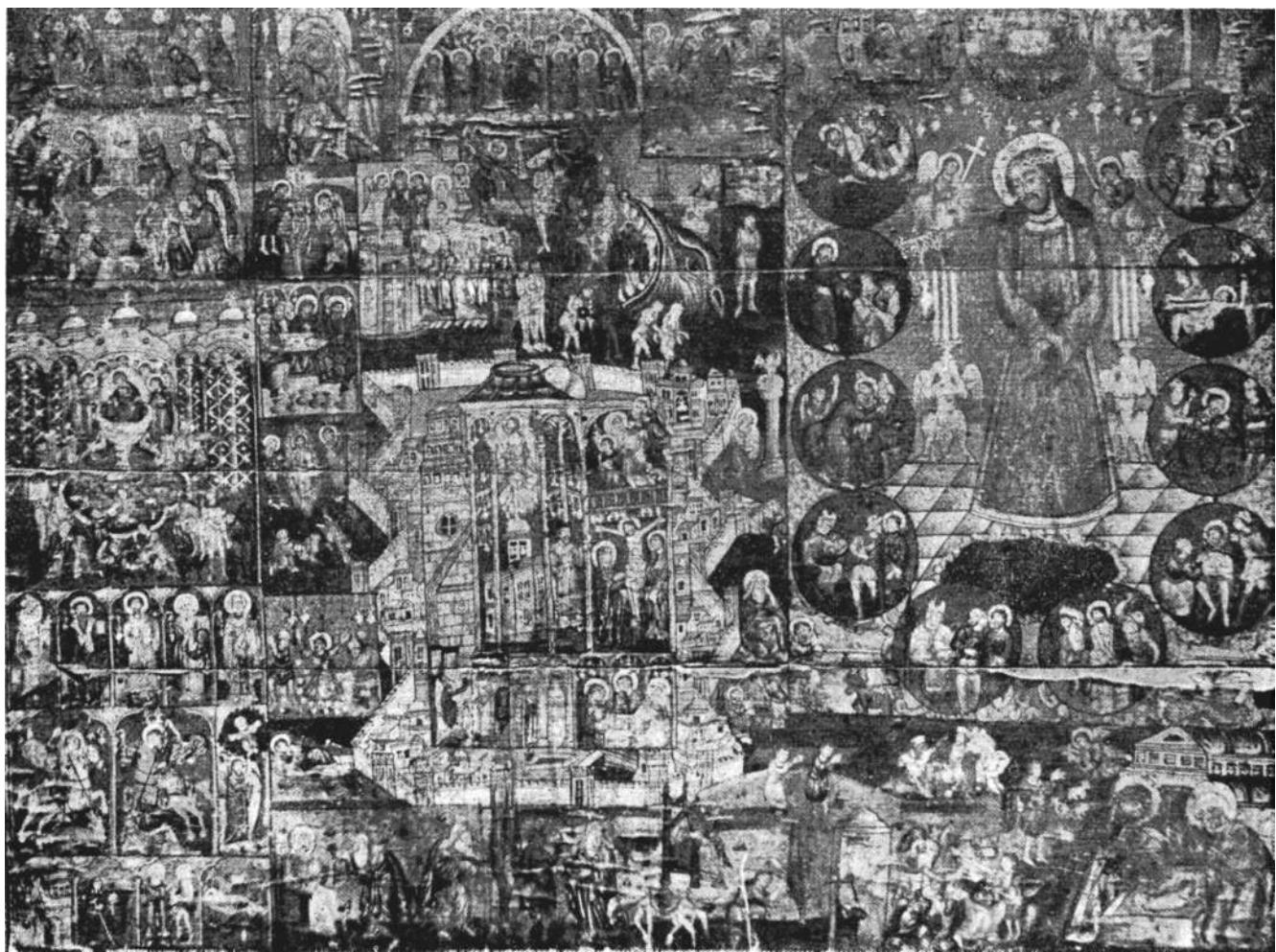
Daska ima pukotinu s lijeve strane a površina slikanog sloja je vrlo potamnjela (lak).

Konzervacija bi zahvatila samo skidanje starog laka i prevlačenje slike novim lakom (damar).

20) *Uskrsnuće Lazara* — Slab vojvođanski rad uljenim bojama na platnu iz druge polovine XIX vijeka.

21) *Jerusalim I* — Rad sarajevskog slikara koji se vodi u stručnoj literaturi pod »R« iz vremena oko 1790, izveden tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva, prilijepljenom po dasci, sastavljenoj od više komada. Veličina slike je 100 : 134 cm. Na njoj je prikazan u sredini grad Jerusalim sa hramom a okolo toga prikazani su događaji iz Starog i Novog zavjeta. Ima u svemu 31 manja kompozicija sa 232 figure. Prema zapisu, kreator slike je neki Hadži-Maksim Petrović, vjerovatno iz porodice sarajevskih Petrovića koji su istom slikaru stavili u zadatku 1795 da za Staru crkvu u Sarajevu izradi sliku Strašnog suda, koja se i sada tako nalazi. (sl. 3).

Zbog sasušivanja daske na kojoj je slika prilijepljena puklo je platno sa slikarijom u donjem dijelu s desne strane po dužini oko 30 cm i poku-

Sl. 3. »Jerusalim« I. Rad sarajevskog slikara »R« oko 1790 godine.

pilo se na više mjesta u sitne nabore. Lak je inače na slici prilično potamnio.

Konzervacija bi zahvatila skidanje platna sa daske, priljubljivanje rasušenih dasaka u čvrstu cjelinu te ponovno lijepljenje platna sa slikarijom na dasku, zatim skidanje potamnjelog laka i lakanje slike novim lakovom (damar).

22) *Sv. Sava*, sa signaturom majstora: Ag. Mansfeld. Slika je dobar rad spomenutog majstora, izveden na platnu jakog tkiva uljenim bojama u veličini 130 : 90 cm. Svetac je prikazan u arhijerejskom ornatu; u lijevoj ruci drži štaku, a desnom blagosilja. Slika je iz XIX vijeka.

Zbog nepoznatog razloga platno sa slikarijom puklo je podnu duž samog okvira, a inače je slika potamnjela (čad i prašina).

Potrebitno je pukotinu platna podlijepiti novim platnom i površinu slike očistiti francuskim terpentinskim uljem.

23) *Jerusalem II* — Rad dobrog nepoznatog makedonskog slikara, možda grčkog porijekla, oko polovine XIX vijeka, tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva, veličine 140 : 104 cm. Na slici je prikazan grad Jerusalim sa hramom, a naokolo, u

49 kompozicija sa 139 figura, događaji iz života Bogorodice i Isusa, te iz života novijih svetaca (Sl. 4).

Osim jedne male pukotine u platnu ispod slike sv. Đorđa Novog, slika je dobro očuvana. Nešto joj je potamnio lak, što bi se dalo otkloniti čišćenjem francuskim terpentinskim uljem.

24) *Sv. Ilija* — Dobar grčki rad, oko polovine XIX vijeka, izведен tempera bojama na dasci veličine 69,8 : 50 : 2,3 cm. Daska je sleđa učvršćena sa dvije užljebljene prečke. U sredini slike prikazan je sv. Ilija u pećini na kojoj se vide dva gavrana što mu donose hljeb. Iznad pećine u gornjem dijelu slike prikazan je sv. Ilija na vatrenim kolima kako dobacuje svoj famozni plašt sv. Jelisiji koji je prikazan s desne strane slike uzdignutih ruku (sl. 5).

Pozadina slike pozlaćena je listićima pravog zlata.

Sleđa na dasci prikazan je u crnoj boji krst sa trskom i kopljem.

Slika je dobro očuvana, osim što je pokrivena sitnim krakelurama i uprskana uljem iz kandila, koje je pred njom gorjelo.

Sl. 4. »Jerusalim« II. Rad nepoznatog makedonskog slikara 19 vijeka (detalj).

Sl. 5. Sv. Ilija. Rad nepoznatog grčkog slikara oko polovine 19 vijeka

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine slike francuskim terpentinskim uljem.

25) *Raspeće Hristovo* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz druge polovine XIX vijeka, izveden uljenim bojama na jelovoј dasci, veličine 49,3 : 81,3 : 1,6 cm. Daska je po gornjem i donjem rubu uhvaćena prečkom tvrdog drveta. Pozadina slike je pozlaćena listićima pravog zlata.

Površina pikturalnog sloja dobila je sitne krakelure, a zlatna pozadina dosta veće, vodoravne. Osim toga, površina slikarije pokrivena je prskotinama voska i ulja.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine slike terpentinskim uljem ili jačim sredstvom, ukoliko bi se prskotine ulja tvrdokorno držale.

Voštane prskotine treba prije skinuti špahtlom od rožine.

26) *Blagovijesti* — Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz druge polovine XIX vijeka (možda ruskog porijekla), izveden uljenom bojom na dasci mekog drveta u veličini 50 : 81,2 : 1,6 cm. Pozadina slike izvedena je listićima pravog zlata. Daska je kao i kod gornje slike uhvaćena po užim rubovima priječkama tvrdog drveta. Izgleda da su obje slike ostaci nekog ciklusa.

Na površini slike vide se, kao i kod prethodne, sitne krakelure i nešto veće na pozlati, a osim toga ima u gornjem dijelu slike s desnog kraja potklobučenih partija.

Konzervacija bi obuhvatila čišćenje površine slike francuskim terpentinskim uljem i injektiranje potklobučenih mesta tutkalom.

27) *Duhovi* — Rad boljeg grčkog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka, izveden uljenim bojama na dasci, sastavljenoj od četiri dijela, veličine 80 : 134,5 : 3 cm. Pozadina slike je pozlaćena listićima pravog zlata. Slika prikazuje Bogorodicu kako sjedi među apostolima.

Slika je uglavnom očuvana. Pozlata puca u vodoravnim linijama. Možda i ova slika pripada gornjem ciklusu i istoj radionici.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine slike francuskim terpentinskim uljem.

28) *Arhanđeo Mihailo* prikazan je u bijeloj haljini. Nema signature majstora. Rad nepoznatog ruskog slikara oko polovine XIX vijeka. Slika je izrađena na poledini daske dobre starije slike sv. Petra koja je vrlo oštećena, ali se figura još dobro uočava. Ta slika, vjerovatno djelo nekog dubrovačkog slikara, rađena je tempera bojama na platnu prilijepljenom na dasku, dočim je arh. Mihailo rađen direktno na dasci (koja je dobila tanak gipsaoni temelj) isto tako tempera bojama. Srpska signatura sv. Petra je kasniji dodatak. Veličina slike je 61,7 : 42,3 : 1 cm.

Slika Arhanđela je dobro očuvana i treba je samo očistiti po površini francuskim terpentinskim uljem, a slika sv. Petra je posve upropaćena, no mogli bi joj se skinuti kasniji premazi hemiskim

putem (parafin, benzol, alkohol i aceton u jednakoim dijelovima).

29) *Bogorodica Umiljenje* (varijanta), bez signature majstora, rad nepoznatog primorskog slikara XVI ili XVII vijeka tempera bojama na je-lovoj dasci, veličine 52,8 : 40 : 2 cm. Daska je sleđa učvršćena sa dvije ukovane prečke. Pozadina slike je pozlaćena listićima pravog zlata. Na slici je prikazana Bogorodica s malim Isusom na lijevoj ruci. Oba lika su dosta neobičnih fisionomija.

Slikarija se odljuskava na više mesta, a naročito u svom gornjem dijelu, jer je ranije bila negdje u vlažnom prostoru. Na tom mjestu su manji slojevi boje otpali od daske zajedno sa temeljem. Zlatna pozadina je sva u krakelurama. Daska je pukla po visini skoro popola, no zahvaljujući prečkama drži se još dobro. Inače je lak slike dosta potamnio.

U svrhu konzervacije morao bi se u prvom redu skinuti stari potamnjeli lak a onda učvrstiti pikturnalni sloj, da se dalje ne odljuskava, injektiranjem tutkala ili drugog ljepljivog sredstva te napajanjem istim sredstvom ispučane površine. Zatim bi sliku trebalo prevući novim lakom (damar).

30) *Bogorodica Umiljenje* (varijanta), bez signature majstora, odličan rad nekog italokritskog slikara XVI vijeka tempera bojama na dasci veličine 56,5 : 43 : 2,5 cm. Tonovi boja su tipični za italokritsku školu. Pozadina je izvedena listićima pravog zlata. Isusova bijela haljinica posuta je zlatnim cvjetićima. Donji porub Bogorodičina maforija je dvostruk i ukrašen ornamentom »kufskog pisma« (sl. 6). Daska ima sleđa dvije ukovane priječke a osim toga je i grundirana bijelom bojom. Slika je sačuvala i svoj stari, vjerovatno prvobitni drvorezbareni okvir.

Stanje slikarije i daske, iako naoko dobro, dosta je ugroženo trošnošću. Naročito se to osjeća na konzistenciji daske. Bojeni sloj pokriven je sitnim krakelurama a pozlata većim. Cijela površina slike je dosta tamna, jer joj je lak potamnio.

Konzervacija bi obuhvatila napajanje daske sleđa smolastom materijom, skidanje potamnjelog laka hemiskim putem (parafin, benzol, aceton i alkohol) i presvlačenje slikarije novim lakom, što bi ispunilo i pukotine u pozlati i u bojenom sloju.

31) *Evangelist Marko* — Rad nepoznatog grčkog slikara s kraja XVIII ili početka XIX vijeka, izведен tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine 31 : 45 : 2 cm. Daska ima sleđa dvije ukovane priječke a slikarija po rubu uzan okvir izvučen prostom pozlatom. Slika pripada ciklusu od dvanaest slika apostolata, koji je nekad stajao na ikonostasu stare pravoslavne crkve drvenjare u Livnu. Njoj nema više ni traga a ležala je na današnjem lokalitetu Crkvene njive, po prilici 1,5 km zračne linije daleko od današnje crkve, prema

Sl. 6. Bogorodica »Umiljenje«. Rad nepoznatog italokritskog slikara 16 vijeka.

sjeverozapadu. Marko je prikazan sjedeći u baroknom prijestolu sa velikim volutama u naslonjaču. Vrh prijestola ukrašen je figurama anđela a dno okrunjenim orlovinama. (sl. 7).

Slika je uglavnom očuvana, samo joj je potamnio lak a po rubu izvučen okvirić prostom pozlatom, možda po nekom ranijem slikanom okviru.

Konzervacija bi obuhvatila samo skidanje strog laka hemiskim putem, čime bi se skinula i prosta pozlata okvira, a potom prevlačenje novim lakom.

Od istog majstora nalaze se u Zadru 4 ikone koje pretstavljaju evangeliste Mateja, Marka, Luku i Jovana (Mirković: Ikone i drugi predmeti u crkvi sv. Ilije u Zadru, Starinar SAN 1956-7, Beograd 1958, str. 368-9).

32) *Apostol Pavle* — Opis i konzervacija kao gore, s napomenom da je gornja prečka s leđa daske otpala te bi se morala nadomjestiti novom. Veličina slike je 31 : 46 : 2 cm.

33) *Evangelist Jovan* — Opis i konzervacija slike je kao one pod brojem 31.

34) *Apostol Vartolomej* — Opis i konzervacija kao pod brojem 31. Veličina slike je 31 : 45,5 : 2 cm.

35) *Apostol Andrej* — Veličina slike je 31,5 : 46 : 2 cm. Donja prečka s leđa daske dopola je

otpala, te je treba nadomjestiti. Sve ostalo kao pod broj 31.

36) *Apostol Petar* — Površina daske je na mnogo mesta okrzana i vrlo tamna. Gornja prečka s leđa daske je dopola otpala, te bi je trebalo nadomjestiti. Sve ostalo kao pod brojem 31.

37) *Apostol Simeon* — Površina slike je puna sitnih krakelura a daska je pukla popola. Veličina slike je $31 : 45,5 : 2$ cm. Sve ostalo kao pod brojem 31.

38) *Evangelist Matej* — Daska ima pukotinu po lijevoj strani. Površina slikanog sloja puna je sitnih krakelura. Sve ostalo kao pod broj 31.

39) *Evangelist Luka* — Na desnoj strani daska slike je prepukla po visini. Komadić lijevog gornjeg ugla je otpao. Otpala je i gornja prečka s leđa daske, koju bi trebalo nadomjestiti. Pikturalni sloj je po površini pun krakelura. Sve ostalo isto kao pod brojem 31. Veličina slike je $31,5 : 45,5 : 2$ cm.

40) *Bogorodica* — Bolji rad nepoznatog ruskog slikara XIX vijeka, izведен tempera bojama na dasci mekog drveta, veličine $42,5 : 33,5 : 2$ cm. Slikanja je izvedena na imitiranoj pozlati, sastavlje-

Sl. 7. Evandjelist Jovan. Rad nepoznatog grčkog slikara s kraja 17 ili početka 18 vijeka

noj od staniolskih listića, prevučenih t. zv. goldlakom, da dobiju zlatan izgled. Daska je pukla popola. Imala je s leđa dvije užljebljene prečke koje su ispale. S lica daske duž pukotine odljuskala se boja zajedno sa gipsanim temeljem. Površina slike je tu i tamo zamrljana prskotinama zejtina iz kandila.

Konzervacija: slijepiti dasku i postaviti nove prečke s leđa. Očistiti hemiskim putem površinu slikarije. Obrubiti smolastovoštanom materijom rubove temelja sa pikturalnim slojem na mjestima gdje je otpao duž pukotine da se dalje ne osipa.

41) *Sv. Mihailo* — Sladunjav ruski import, rad nepoznatog slikara oko polovine XIX vijeka tempera bojama na dasci mekog drveta u veličini $35 : 43,8 : 2$ cm. Sv. Mihailo je prikazan s krilima, na krilatom konju, s trubom u lijevoj ruci kopljem u desnoj, kako galopira na oblaku iznad nekog primorskog grada (Solun?).

Daska je počela pucati po sredini. Slika je inače uglavnom očuvana, samo je potrebno očistiti njenu površinu od prljavštine francuskim terpentinskim uljem.

42) *Sv. Sava i Simeun* — Atonski bakropis, možda iz prve polovine XIX vijeka sa signaturom monaha Arsenija, vjerovatno majstora slike. Bakropis je otisnut na dosta jak papir i prilijepio na dasku. Veličina mu je $25,5 : 33$ cm. Na slici su prikazani sv. Sava i Simeun kako drže u rukama poznatu hilendarsku ikonu Bogorodice Trojeručice. Između njih u donjoj polovini slike prikazana je panorama manastira Hilandara sa crkvom, kulačama i okolnim zgradama.

Oreoli figura i desna ruka sv. Save okovani su srebrnim limom. Pri dnu slike je dosta nečitak zapis na grčkom i srpskom jeziku o namjeni i ktitorstvu slike. Zapis završava imenom monaha Arsenija.

Zbog sasušivanja daske papir bakropisa se pogužavao i na tim mjestima odlijepio od nje. Pri kraju grčkog teksta iskinut je jedan manji komadić slike.

Konzervacija bi zahvatila skidanje okova sa slike, zatim skidanje slike sa daske i njezino peplanje. Ovaj rijetki bakropis ne bi se smio više lijepiti na dasku, a ni na drugi materijal, ali je kod uokvirivanja potrebno da mu se iza leđa stavi tvrda podloga i da se ustakli.

43) *Alegorija Isusova stradanja* — Rad srpskog slikara Jovana Nikolića iz 1843 godine, izведен tempera bojama na dasci veličine $46,5 : 34,3 : 2$ cm. Daska je s leđa također grundirana i obojena u plavo.

Slika prikazuje Bogorodicu sa Isusom na krilu a iznad njih, na oblacima, Savaota i anđele sa instrumentima budućih muka Isusovih (sl. 8). Pridnu slike je prigodan grčki tekst koji počinje

Sl. 8. Alegorija. Rad srpskog slikara Jovana Nikolića iz 1843 godine.

riječima *σύνθλα πάδους* itd. i zapis slikara koji veli da je sliku izradio u Galati (Carigrad).

Slika je dobro očuvana, samo je treba očistiti terpentinskim uljem od čađavosti.

44) *Bogorodica*, bez signature majstora, rad boljeg ruskog ikonopisca XIX vijeka, izveden tempera bojama na jelovo dasci veličine 51,4 : 41 : 2 cm. Daska je s leđa opremljena sa dvije užljebljene prečke, a sprijeda je pozlaćena imitiranim pozlatom (srebrni ili staniolski listići prevučeni žutim lakom da dobiju boju zlata kao na našem broju 40) sa ukrasima izvedenim puncom.

Daska je pukla po visini oko sredine. Pukotina se zasad jedva primjeće zbog dobrog stanja priječki. Lak na slici je nešto potamnio. Površina pokazuje više manjih ogrebotina.

U svrhu konzervacije potrebno je slikanu površinu očistiti francuskim terpentinskim uljem, a prostu pozlatu, kojom je oko slike izvučen okvir, skinuti hemiskim putem kako je naprijed navedeno.

45) *Isus Pantokrator* — Rad istog slikara koji je izradio gornju sliku. Površina slikanog sloja je na više mesta okrzana. Veličina je 52 : 42 : 2 cm. Sve ostalo kao kod gornje slike,

46) *Sv. Katarina i Izidor* — Odličan rad nepoznatog ruskog slikara XIX vijeka, izveden uljenim bojama na jelovo dasci veličine 54 : 40 : 1,8 cm.

Izidor i Katarina prikazani su u stojećem stavu u cijeloj figuri u uspravnom ovalu u sredini table, a u četiri ugla table prikazani su takođe u uspravnim manjim ovalima događaji iz života Bogorodice, Isusa, sv. Nikole i sv. Jovana Krstitelja (rođenje). Između ovala vidi se po jedna anđeoska glava s krilima.

Slika je na više mesta pomalo zguljena, od čega je naročito stradalo Katarinino lijevo i Izidorovo desno rame.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje potamnjene slikane površine terpentinskim uljem.

47) *Bogorodica Odigitrija* — Slabiji rad nekog vojvodanskog slikara druge polovine XIX vijeka, izведен uljenim bojama na platnu sitnog tkiva veličine 51 : 42 cm. Oreoli figura izvedeni su zlatnom bojom (musivno zlato).

Osim sitnijih krakelura, slika je inače dobro očuvana.

48) *Sv. Đorđe* — Dobar rad nepoznatog grčkog slikara iz 1831 godine, izveden tempera bojama na dasci veličine 59 : 42,5 : 2 cm. Pozadina je pozlaćena listićima pravog zlata. Iza sv. Đorđa na kojnu vidi se i mala figura spašenog Leonovog sina. U pozadini slike je lijep pejsaž sa drvećem. Originalna pojавa je na ovoj vrsti slike uspravno stojeći zmaj. Pridnu slike u srednjem okrugлом me-

Sl. 9. Sv. Đorđe. Rad nepoznatog grčkog slikara iz 1831 godine.

daljonu je prigodan zapis o ikoni i sv. Đorđu sa oznakom godine, a u dva sporedna su prikazani arhanđeo Mihailo i sv. Mina na konju (sl. 9).

Slika je uglavnom očuvana, samo joj je površina malo potamnjela od čade i prašine.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine slikanog sloja terpentinskim uljem.

49) *Sv. Đorđe Novi, Kratovac* (sl. 10), bez signature majstora, atonski bakrorez nepoznatog grafičara, vjerojatno nekog monaha oko polovine XIX vijeka, sa scenama iz života toga jugoslavenskog sveca, pored njegove ikone. Bakropis je otisnut na jači papir i prilijepljen na dasku, što je bila greška, jer se daska sasušivanjem skupila, a papir se nije mogao za njom kretati već se pogužvao i odlijepio od nje na tim mjestima. Pridnu slike je oznaka godine 1840 i napomena da je djelo sa Atona. Ima još jedna sitna nečitka signatura prostim okom.

Bakropis je potpuno očuvan.

50) *Bogorodica Odigitrija* — Primitivan rad nekog nepoznatog domaćeg ikonopisca XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 47 : 34 : 1,5 cm.

Sl. 10. Sv. Đorđe Novi. Atonski bakrorez iz 1840 godine.
Rad nepoznatog grafičara.

Slika je uglavnom očuvana i treba joj samo površinu očistiti francuskim terpentinskim uljem.

51) *Raspeće Kristovo* (sl. 11), — Rad nepoznatog grčkog slikara oko 1800 godine tempera bojama na dasci tvrdog drveta veličine 34,5 : 43 : 1,8 cm. Boje su tempera a pozlata pozadine izvedena je listićima pravog zlata. Daska je bila sleđa opremljena sa dvije priječke.

Na slici je potamnio lak, te je potrebno skinuti ga hemiskim putem kako je sprijeda rečeno i prevući sliku novim lakom. I priječke pozadi daske koje su davno otpale treba nadomjestiti novima.

52) *Kuzma i Damjan* — Slabiji ruski rad iz druge polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na jelovoј dasci veličine 39,5 : 31 : 2 cm. Pozadina je pozlaćena; možda listićima pravog zlata. Između figura vidi se na slici mauzolej sa sarkofagom.

Pikturalni sloj je po površini nešto okrzan. Daska je s donje strane napukla, ali zasada nema opasnosti da će se pukotina širiti.

Potrebno je, u svrhu konzervacije, samo očistiti površinu slikanog sloja francuskim terpentinskim uljem.

53) *Sv. Đorđe ubija zmaja* — Stereotipan rad nepoznatog grčkog slikara iz prve polovine XIX vijeka, tempera bojama na dasci veličine 58,3 :

Sl. 11. Raspeće Hristovo. Rad nepoznatog grčkog slikara oko 1800 god.

38 : 1 cm. Pozadina je zlatna, izvedena listićima pravoga zlata. Iza sv. Đorđa na konju vidi se mala figura spašenog Leonovog sina.

Slika je po površini odljuskana na više mjesta i lak joj je potamnio.

Konzervacija bi zahvatila samo skidanje starog laka sredstvima koja su ranije u tu svrhu predložena i prevlačenje pikturalnog sloja sa pozlatom novim lakom, čime bi se i tendencija daljeg odljuskavanja spriječila, jer bi smolasta masa laka prodrila u sve sitne pukotine boje a rubove odljuskih površina priljubila uz temelj.

54) *Sv. Spiridon* — Rijedak srpski rad ovoga sijeća XVII vijeka, izведен tempera bojama na dasci mekog drveta veličina 29 : 20,5 : 2 cm. Pozadina slike je izvedena listićima pravog zlata. Na slici je prikazan samo mauzolej sa sarkofagom sv. Spiridona bez ikakvih drugih dodataka koji su uobičajeni kod grčkih slikara.

Površina slikanog sloja odljuskana je na sve strane i po tome se nalazi upravo u kritičnom stanju. Na preostalom dijelu slikarije lak je jako potamnio.

Da se djelo očuva od daljeg propadanja, potrebno je skinuti stari lak mješavinom parafina, benzola, acetona i alkohola na način kako je naprijed rečeno i prevući sliku novim lakom (damar) u koji bi se dodalo 2—3% pčelinjeg voska.

55) *Blagovijesti* — Šablonski ruski rad druge polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na jelovojo dasci veličine 30,3 : 24,8 : 2 cm.

Slika je po površini okrzana na više mjesta, čime je uglavnom oštećen lak.

Potrebno je izvesti lagano čišćenje površine slikanog sloja terpentinskim uljem.

56) *Sv. Vasilije* — Rad nepoznatog domaćeg slikara iz Bosanske Krajine (možda iz banjalučkog kraja, gdje mu ima tragova) iz vremena oko polovine XIX vijeka. Slika je rađena tempera bojama na dasci veličine 25,2 : 18,5 : 2,7 cm. (sl. 12).

Slika je uglavnom očuvana, izuzev malih okrzanih mjesta koja se ne šire.

57) *Uspenje Bogorodičino* — Dobar rad nepoznatog slikara poznogrčke škole XVII vijeka, izведен tempera bajama na hrastovoj dasci veličine 30 : 24,8 : 2 cm. Na slici nije prikazan Jevrejin otsjećenih ruku, anđeo s mačem, ni Isus sa dušom umrle (dijete u povoju). Padaju u oči odlično slike glave prisutnih u duhu zapadnih škola.

Na slici je potamnio lak i ispucala pozlata. Ima i nešto prskotina voska.

Konzervacija bi zahvatila u prvom redu skidanje rožnatom špahtlom prskotina voska, zatim skidanje starog laka hemiskim putem kako je gore rečeno i prevlačenje novim.

58) *Ulazak u Jerusalim* — Dobar i živ u koloru rad nepoznatog slikara poznogrčke škole XVIII vijeka, izведен tempera bojama na dasci veličine 41 : 23 : 2 cm.

Sl. 12. Sv. Vasilije. Rad nepoznatog domaćeg slikara oko polovine 19 vijeka

Slika je u vrlo teškom stanju, jer se sav sličani sloj sa temeljem potprišao, a mnogi prištevi su zguljeni. Veći zahvat ne bi se isplatio, napr. svaki prišt injektirati ljepilom i izravnavati, ali bi se moglo u svrhu dokumentacije izvesti čišćenje površine slikanog sloja od potamnjelog laka i čadi.

59) *Sv. Spiridon* (sl. 13) — Rad nepoznatog ruskog slikara prve polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na dasci veličine 42 : 34 : 2 cm. Daska ima s leđa dvije užljebljene prečke. Pozlata je imitacija izvedena od staniolskih listića, prevučenih žutim lakom da dobiju zlatnu boju.

Daska je prepukla popola, ali se dobro drži zahvaljujući prečkama pozadi. Slikarija je inače na više mjesta okrzana nesmotrenim rukovanjem.

Potrebno je izvesti samo čišćenje površine pikturalnog sloja terpentinskim uljem.

60) *Uznesenje Kristovo* pripada istom ciklusu kao i naši brojevi 15 i 16. Možda rусki rad iz vremena oko polovine XIX vijeka. Izведен je tempera bojama na dasci veličine 41 : 29,6 : 2 cm.

Lak na slici je vrlo potamnio, te je za konzervaciju potrebno lak skinuti hemiskim putem i sliku prevući novim lakom.

61) *Bogorodica Odigitrija* — Rad nepoznatog ruskog slikara prve polovine XIX vijeka, izведен

Sl. 13. Sv. Spiridon. Rad nepoznatog ruskog slikara iz prve polovine 19 vijeka.

tempera bojama na pozlaćenoj dasci (možda listići pravog zlata) veličine 33,2 : 26,7 : 2,6 cm. Zlatni porubi odijela ornamentisani sa puncom.

Slika je okrzana po cijeloj površini a oštećena je do temelja na tri mesta, i to u vrhu, oko sredine i pridnu.

Konzervacija bi obuhvatila samo čišćenje površine slikanog sloja terpentinskim uljem.

62) *Sv. Trojica*, bez signature majstora, rad nepoznatog ruskog slikara iz vremena oko polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na jelenovoj dasci, veličine 28 : 19 : 3 cm (sl. 14).

Slika je tu i tamo po površini okrzana, ali je uglavnom očuvana.

63) *Jerusalim III* — Vrlo dobar rad nepoznatog makedonskog slikara iz druge polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva veličine 181 : 188 cm.

Na ovoj slici prikazan je u sredini samo jerusalimski hram, a nije i grad sa bedemima i kulama, kao što je to bilo uobičajeno. Inače je i ovdje ostali sadržaj komponovan od mnoštva manjih kompozicija sa pretstavom događaja iz života Bogorodice, Isusa, starozavjetnih otaca i kasnijih svetaca hrišćanske crkve. U svemu ima 69 kompozicija sa 216 figura (sl. 15). Pozlata na slici sastoji se od pravog zlata. Majstor slike je dobar

crtač i kolorista. Ktitori slike su, prema zapisu na njoj, Trifun i Jelena iz 1871 godine.

Slika je dobro očuvana. Ima pridnu samo tri male rupe u platnu, koje bi trebalo podlijepiti novim platnom. Ljepilo u ovu svrhu mora biti ne-higroskopično (terp. ulje + vosak + smola). Potrebno bi bilo takođe očistiti površinu slikanog sloja francuskim terp. uljem.

64) *Jerusalim IV* — Vrlo dobar rad nepoznatog makedonskog slikara iz druge polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na platnu osrednjeg tkiva veličine 196 : 126 cm.

Na slici je prikazan, kao obično, u sredini jerusalimski grad u bedemima sa hramom i u mnoštvu malih kompozicija život Bogorodice, Isusa, događaj iz Starog zavjeta od Potopa pa dalje, te portreti novijih svetaca hrišćanske crkve. U svemu ima 46 kompozicija sa 375 figura.

Pozlatu na slici sačinjava boja od pravog zlata (možda satrveni listići zlata).

Slikar je dobar crtač i posjeduje bogatu paletu boja.

Ne zna se ko je ktitor ovoga Jerusalima.

Sl. 14. Sv. Trojica. Rad nepoznatog ruskog slikara iz prve polovine 19 vijeka

Sl. 15. Jerusalim III. Rad nepoznatog makedonskog slikara 19 vijeka (detalj).

Slika je uglavnom očuvana i pored jedne veće vodoravne duguljaste pukotine pridnu u platnu, duljine oko 25 cm, te druge dvije manje s desne strane slike, duljine po 12 cm, a postoje tu i tamo rasijane po površini još neke manje rupice. Lak slike je dosta potamnio.

Za konzervaciju slike bilo bi potrebno podlijepiti je jakim platnom, zatim skinuti stari lak hemiskim putem kako je gore predlagano i dati novi (damar). Ljepilo koje bi se u gornju svrhu upotrijebilo ne bi smjelo biti nipošto higroskopično, jer bi se platno naglo steglo, što temelj sa pikturalnim slojem ne bi mogao slijediti pa bi sav pucao i odljuskao se.

65) *Sv. Arhiđakon Stefan* — Rad nepoznatog ruskog slikara druge polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na dasci veličine 38 : 37,5 : 2 cm.

Slika je posve očuvana.

66) *Drugi dolazak Hristov, I* — Bakrorez, rad nepoznatog grčkog slikara, vjerovatno monaha sa Sv. Gore, otisnut na dosta jakoj hartiji kožnatog opipa, veličine 70 : 48 cm. Prikazuje razne scene hrišćanskog vjerovanja po drugom dolasku Hristovu. Tu i tamo bakropis je nabojen crvenom

bojom. Rad je s kraja XVIII ili početka XIX vijeka.

Papir na kom je bakrorez otisnut dosta je pogužvan uslijed djelovanja vlage, ali je slika inače očuvana i ne bi trebalo na njoj vršiti nikakve zahvate.

67) *Drugi dolazak Hristov, II* — Mala varijanta gornjeg bakroresa, veličine 66 : 49 cm. Inače sve ostalo kao gore.

68) *Preobraženje*, bez signature majstora, pripada nekom ciklusu od koga u crkvi imaju još tri komada (naši brojevi 15, 16, 60). Možda ruski rad iz vremena oko polovine XIX vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 41 : 29,5 : 2 cm. Pozlata je imitacija sa lakiranim staniolskim listićima.

Gornji dio slike istrugan je na više mesta; slika je inače očuvana. Potrebno je samo očistiti potamnjeli lak.

69) *Raspeće Hristovo* (Triptih), na vrhu ikonostasa, rad je nepoznatog domaćeg majstora oko polovine 19 vijeka. Raspeće je izvedeno tempera bojama na drvenim kracima velikog krsta, visokog od postamenta prema gore 114 cm, širokog oko 87 i debelog 4 cm.

Slika je sasvim očuvana, samo joj je lak potamnio.

Potrebno je površinu slikanog sloja očistiti terpentinskim uljem.

70) *Bogorodica* (detalj gornjeg Raspeća) od istog majstora, prikazana je kao posebna figura u stojecem stavu tempera bojama na dasci koja se gore lučno završuje, veličine 94,3 mm : 42,2 : 1 cm.

Slika je sasvim očuvana, samo joj je lak potamnio.

Potrebno je izvršiti čišćenje kao gore.

71) *Sv. Jovan* (detalj gornjeg Raspeća). Ostalo sve kako je rečeno pod brojem 70.

72) *Sv. Sava* — Rad nepoznatog ruskog ikonopisca oko polovine XIX vijeka, rađen tempera bojama na dasci veličine 68 : 48 : 2 cm.

Slika je uglavnom očuvana.

Površina joj se može očistiti terpentinskim uljem.

IV OLTAR

73) *Bogorodica Odigitrija* — Rad nepoznatog grčkog slikara XVIII vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 32 : 23 : 2,3 cm. Oreoli figura pokriveni su srebrnim okovom. U natpisu ove slike Bogorodica se zove Eleusa.

Slika je na mnogo mjesta oguljena sve do gipsanog temelja, a lak joj je vrlo potamnio.

Konzervacija bi obuhvatila skidanje srebrnih okova, učvršćivanje rubova oguljenih dijelova smolastom materijom da dalje ne opadaju, skidanje starog laka i prevlačenje slike novim lakom.

74) *Bogorodica sa svecima* — Primitivan rad domaćeg ikonopisca XIX vijeka. Triptih. U sredini je Bogorodica s malim Isusom tipa Odigitrije; na desnom i lijevom krilu su po dvije figure. Rad je izveden tempera bojom na bukovoj dasci veličine srednjeg dijela 28 : 21 : 1-1,5 cm, lijevog krila 23,8 : 10,2 : 1 a desnog 23,6 : 9,6 : 1 cm.

Slika je vrlo oštećena: površina pikturalnog sloja većim dijelom je okrzana, desno krilo prošupljeno oko sredine, a srednji glavni dio pukao po visini napola.

Malo čišćenje terpentinskim uljem po površini bilo bi sve što bi se ovdje moglo učiniti.

75) *Sv. Teodor Osvećeni i sv. Zinajda*, pandan našem broju 46, bez signature majstora, ali svakako istog slikara. Rad je uljem na jelovoj dasci veličine 40,8 : 52 : 2,5 cm.

U srednjem ovalu prikazani su u stopećem stavu spomenuti svetitelji, a u četiri uglovna ovala iste scene rođenja Bogorodice, Isusa, sv. Nikole i Jovana Krstitelja kao na našem broju 46. I ovdje su glavice anđela između medaljona kao i tamo.

Daska ove slike pukla je popola u najnovije vrijeme uslijed nezgodnog pada na kameniti pod crkve. Tom prilikom se i boja odljuskala na više mesta. Naročito je stradala donja polovina slike, osobito desni donji ugao. Površina slikanog sloja je znatno potamnjela.

U svrhu konzervacije potrebno je izvršiti najprije sljepljivanje puknute daske, zatim čišćenje površine slike franc. terpentinskim uljem, te učvrstiti slikani sloj smolastom materijom da se dalje ne odljuskava.

76) *Uskršnje* (silazak Hristov u Had) zanimljiv je rad nekog srpskog ili grčkog slikara XVI ili XVII vijeka, izveden tempera bojama na dasci veličine 29,5 : 25,5 : 2 cm. Pozadina je pozlaćena listićima pravog zlata. Na slici je prikazan u stjenovitom predjelu Isus kako podiže klečećeg Adama, iza koga stoji u pozadini Eva sklopljenih ruku, a desno, kao izdvojena figura, Bogorodica sa malim Isusom, tipa Hipsilotere (sl. 16).

Daska slike je od crvotočine vrlo trošna, naročito sleda. Pikturalni sloj pokriven je gustom mrežom krakelura, a sloj pozlate puca u vodoravnim linijama. Uza sve to, slikarija je relativno dobro očuvana.

U svrhu konzervacije potrebno je izvršiti dezinsekciju daske zalijevanjem ili natapanjem benzolom ili smolastom masom, zatim djelomično učvrstiti iscrvotočeni dio daske kitovanjem (gips + kreda + tutkal, ili slično) i očistiti pikturalni sloj od potamnjelog laka, čime će se sa oreola Bogorodice i Isusa skinuti namaz proste pozlate, potom sliku prevući novim lakom.

77) *Sv. Filip — apostol* pripada istom ciklusu kao i naši brojevima 31—39. Daska ima sleda dvije ukovane prečke.

Sl. 16. Uskršnje. Rad nepoznatog srpskog ili grčkog slikara 16 ili 17 vijeka.

Daska je pukla po visini, ali se inače dobro drži zahvaljujući prečkama. Ostalo sve kao pod br. 31.

78) *Sv. Đorđe* (triptih) — Primitivan rad nepoznatog domaćeg slikara, izveden tempera bojama na bukovoj dasci veličine 30 : 19 : 1-1,5 cm. Triptihu nedostaju oba krila. XIX vijek.

Površina slike je potamnjela i na više mesta zguljena do daske, čime je naročito oštećena svetiteljeva glava.

Konzervacija bi zahvatila samo čišćenje površine hemiskim putem kao ranije.

79) *Sv. Jovan Krstitelj* — Noviji početnički rad, iz XIX vijeka, nekog nepoznatog, vjerovatno ruskog slikara, rađen uljem na dasci veličine 24,8 : 19,7 : 0,5 cm.

Osim nešto sitnijih odljuskanih djelića, slika je uglavnom očuvana. Mogla bi se samo preći novim lakom pošto se površina prethodno očisti francuskim terpentinskim uljem.

80) *Uznesenje Kristovo* — Primitivan rad domaćeg slikara, izveden tempera bojama na bukovoj dasci veličine 30,3 : 22,2 : 1,8 cm. XIX vijek.

Slikarija je po površini na mnogo mesta zguljena do daske.

Može se izvesti samo njezino čišćenje terpentinskim uljem.

81) *Plaštanica* — Rad nepoznatog slikara u duhu zapadne škole sa pretstavom oplakivanja odnosno polaganja Hrista u grob. Rad je izveden uljanim bojama na platnu veličine 70 : 95 cm. XIX vijek.

Slika je potpuno upropaćena, jer je proderana na mnogo mesta.

Mogla bi se podlijepiti novim platnom.

82) *Sv. Đorđe* — Rad nepoznatog srpskog ili ruskog slikara iz vremena oko polovine prošlog vijeka. Svetac je prikazan stojeći u dokoljeničkoj slici u oklopu prekrivenom plaštrom po lijevoj strani, držeći u desnoj ruci krst a u lijevoj naslonjenoj na štit, koplje. Pozlata na slici izvedena je od listića pravog zlata.

Slika je uglavnom očuvana ali je pokrivena na više mesta curcima ulja, što bi trebalo očistiti hemijskim putem.

83) *Bogorodica Odigitrija* (sl. 17). Dobar rad nepoznatog italo-kritskog slikara XV ili XVI vijeka, tempera bojama na dasci, veličine 44,5 : 36,5 : 2,8 cm. Pozlata u pozadini izvedena je u listićima pravog zlata.

Slikarija je uglavnom očuvana. Oštećena je na tri mesta odljuskavanjem boje, jer je crvotočina u velikoj mjeri oštetila dasku sleda i prodrla sve do površine slike.

Zbog vrijednosti ovog dijela trebalo bi na njemu izvesti opširne spasavalačke mjere dezinfekcije, učvršćivanja daske sleda kitovanjem, učvršćivanja pikturnalnog sloja da se dalje ne ljušti napajanjem smolastom materijom, te čišćenja površine slike hemijskim putem.

84) *Bogorodica* — Rad nepoznatog primorskog slikara XVI ili XVII vijeka tempora bojama na dasci veličine 31,5 : 39,5 : 1,5 cm. Slika je poznati tip Bogorodičine slike koji još nema posebnog naziva u stručnoj literaturi. Crtež figura na njoj je briljantno izведен. Pozadina nije pozlaćena, a nije to vjerovatno ni ranije bila. Mali Isus drži u ruci sferu.

Slika je poklon crkvi od Sime Kukrike, Iivanjskog građanina.

Po površini je dobro olinjata a u gornjem dijelu desno i u donjem desnom uglu otpao je slični sloj sve do daske.

U svrhu konzervacije potrebno je učvrstiti rubove pikturnalnog sloja na mjestu gdje je on otpao smolastom materijom da se dalje ne obrušavaju, očistiti površinu slike od potamnjelog laka i prevući je novim.

Potpunosti radi napominjen da u ovu zbirku spadaju i dva predmeta umjetnog obrta, i to jedna petohljebnica, skovana od masivnog srebra i jedan veliki majstorski izrađen krst u filigranu. Prvi

Sl. 17. Bogorodica Odigitrija. Rad nepoznatog italo-kritskog slikara 15 ili 16 vijeka.

predmet sastoji se od većeg tasa, malog tasa, tri posudice u vidu kula i trokrakog čiraka sa tri ptice u vrhu koje na glavama nose po jedan otvoreni ljiljanov cvijet u koji se utiče svjeća. Svi ti dijelovi tako su spojeni da čine jednu cjelinu. Ovu petohljebnicu skovao je poznati sarajevski zlatar Todor Mihić 1843 godine, koji je inače poticao iz porodice sarajevskih zlatara. I otac Miho mu je bio zlatar, a i djed Nikola. Njegovu signaturu na spomenutoj petohljebnici otkrili smo čisteći prskotine voska, čad i drugu prljavštinu.

Drugi predmet izradio je beogradski zlatar Nikola Stojsiljević 1910 godine, služeći se najfinijom filigranskom žicom, pletući od nje divne figure grančica i listova. I njegova signatura otkrivena je na isti način kao i ona na petohljebnici.

Uzveši u cjelini, naprijed opisana zbirka prestavlja u našoj Republici treću zbirku po broju i vrijednosti predmeta, a po očuvanosti izjednačuje se s njima, čak je i bolja. Iz kratkog opisa stanja pojedinih slika vidjeli smo da je čitava zbirka relativno toliko očuvana da se konzervatorski zahvat može izvesti uz malu iznimku i na licu mesta, što uveliko smanjuje i troškove konzervacije i mogućnost oštećavanja slika, što bi se u tu svrhu moralo upotrijebiti samo motorno vozilo, jer u onom kraju nema drugih saobraćajnih sredstava.

Nakon provedene konzervacije moralo bi se pristupiti uređenju zbirke i prezentaciji, a za tu svrhu je unutrašnjost crkve vrlo podesna pod pretpostavkom da se njezin bakreni krov dovede u ispravno stanje.

Za izlaganje predmeta stoji na raspoloženju vrlo lijepa prostorija hora, prostrani naos, ikonostas i djelomično oltarski prostor. (Veliku prednost ima ova zbirka što se crkva nalazi usred grada, na vrlo lijepom mjestu). Gornji prostor i sad služi za izložbu slika, ali je ona bez reda i sistema, a prostor je slabo iskorišćen. Slike su, naime, uglavnom zgurane na ikonostas i u oltar, dok veliki prostor naosa i hora zjapi pust.

Svakako se zasada, dok je crkva aktivna, pri rasporedu eksponata, mora računati na propise koji za to postoje u pravoslavnoj crkvi. Naročito ukoliko se to odnosi na organizaciju ikonostasa, ali ovdje će to upravo dobro doći, jer se sad na njemu nalazi priličan broj ikona koje po propisima pravoslavne crkve tamo ne spadaju, napr. sve četiri slike »Jerusalima« (naši brojevi 21, 23, 63, 64), pored drugih. Zbog toga se neće zasada

u svemu moći provesti ni princip da slike u težem stanju očuvanosti dođu u olatarsku prostoriju gdje bi bile zaštićenije, niti bi se mogao očuvati princip da vrednija djela budu pristupačnija javnosti, ili, možda, da raspored eksponata odgovara različitim školama, niti bi se moglo izvesti odvajanje radova domaćih od djela stranih majstora. Moraće se zbog toga tražiti neko srednje rješenje, držeći se pri tome pravila da na ikonostas dođu uglavnom u najdonji red takozvane carske ikone, u drugi ikone velikih praznika, u treći apostoli i u četvrti proroci, ukoliko se za takav red nađe odgovarajućih ili sličnih eksponata.

U naos, kao najveću prostoriju, trebalo bi da dođu sve četiri najveće slike (»Jerusalimi«), a na hor slike od manje vrijednosti zbog manje kontrole održavanja, odnosno čuvanja.

Međutim, prvi uslov za ma kakav raspored slika po cijeloj crkvenoj prostoriji je osiguranje tih prostorija od štete koju bi moglo izazvati prokišnjavanje bakrenog krova koji je inače čitav, ali negdje propušta kišnicu. Čime se u velikoj mjeri oštećava jugozapadni ugao naosa.

LES TABLEAUX ANCIENS DE L'ENGLISE ORTHODOXE DE LIVNO. PROPOSITION POUR LEUR CONSERVATION ET LEUR PRESENTATION

L'article ci-dessus présente la liste et l'état des tableaux anciens de la collection de l'église orthodoxe de Livno. La collection mentionnée comprend 84 tableaux anciens qui datent de la période allant du X au XIX siècle; sont d'origines très diverses, de valeur inégale et appartiennent à différentes écoles. Ce sont des travaux de peintres autochtones et étran-

gers: serbes, macédoniens, dalmates, grecs, crétois, italo-crétois, russes etc. Parmi ces tableaux on remarque les numéros: 2, 3, 5, 12, 13, 14, 14a, 17, 19, 20, 23, 24.

Quant à l'état actuel il est assez bon (les exceptions sont peu nombreuses) et la conservation peut être menée à bien sur place.

ALTE BILDER AUS DER ORTHODOXEN KIRCHEIN LIVNO. EIN VORSCHLAG ZUR KONSERVIERUNG UNG AUSSTELLUNG

In der vorliegenden Abhandlung wird eine Beschreibung und Zustand alter Bilder aus der Sammlung der orthodoxen Kirche in Livno mit dem Vorschlag zu ihrer Konservierung gebracht. Die erwähnte Sammlung besteht aus 84 alten Bildern, die in der Zeit vom XV. bis XIX. Jahrhundert entstanden sind, von verschiedenen Seiten gesammelt wurden und von verschiedenen Wert und Schulen stammen. Es befinden sich darunter heimische und fremde Meister: ser-

bische, makedonische, dalmatinische, griechische, kretische, italo-kretische, russische usw. Unter ihnen treten besonders Bilder mit unseren Nummern 2, 3, 5, 12, 13, 14, 14a, 17, 19, 20, 23 und 24 hervor.

Was es den Erhaltungszustand betrifft, ist das Material, ausser kleineren Ausnahmen, hauptsächlich erhalten. Es kann seine Konservierung auch an Ort und Stelle ausgeführt werden.